

КРАСНОЛИМАНСЬКА ФІЛІЯ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Частина II

Харків 2014

Політологія: Конспект лекцій / В.І. Павлов, С.Г. Головка,
А.Я. Сенченко, І.Б. Абрамська. – Харків: УкрДАЗТ, 2014. – Ч.2.
– 60 с.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на
засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
26 січня 2013 р., протокол № 5.

Рекомендовано для студентів всіх спеціальностей заочної
форми навчання.

Іл.3, бібліогр.: 11 назв.

Рецензент

проф. В.М. Петрушов

ПОЛІТОЛОГІЯ

Конспект лекцій

Частина II

Відповідальний за випуск Павлов В.І.

Редактор Ібрагімова Н.В.

Підписано до друку 04.04.13 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Українська державна академія залізничного транспорту

Краснолиманська філія

Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

**Конспект лекцій з дисципліни
«Політологія»
Частина II**

Харків – 2014

Конспект лекцій з дисципліни політологія (частина II) розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін 26 січня 2013 р.

Рекомендовано для студентів всіх спеціальностей заочної форми навчання.

Укладачі:

доц. Павлов В.І.

доц. Головка С.Г.

доц. Сенченко А.Я.

ст.викл. Абрамська І.Б.

Рецензент: проф. Петрушов В.М.

ЗМІСТ

Лекція 6. Держава як основний інститут політичної системи.....	4
Лекція 7. Партії в політичній системі суспільства. Партійні й виборчі системи.....	14
Лекція 8. Людина й політика. Політичне лідерство і політичні еліти.....	21
Лекція 9. Політична культура суспільства.....	31
Лекція 10. Політична модернізація.....	38

Лекція 6. Держава як основний інститут політичної системи.

План:

1. Походження й сутність держави.
2. Ознаки, структура й функції держави.
3. Форми держави.
4. Правова й соціальна держава.

1. Походження й сутність держави.

Держава є основним інститутом політичної системи суспільства. Вона організує спільну діяльність і відносини людей, соціальних груп, класів, асоціацій і контролює її. У руках держави концентруються влада й ресурси, що дозволяють їй вирішальним образом впливати на всі прояви громадського життя. Вона - центральний інститут влади в суспільстві і як такий зосереджує в руках важелі, що приводять у рух суспільний організм.

З моменту появи перших політичних теорій і до цього дня в політології не припиняються спроби зрозуміти сутність держави, причини й процес його виникнення, охарактеризувати його функції й властивості. Багатоплановість, багатофункціональність держави пояснюють розходження в її трактуванні, починаючи від античних мислителів до дослідників наших днів. Для Аристотеля вона - уособлення розуму, справедливості, загального добра. Навпроти, для Т.Гоббса держава подібно біблійному чудовиську (Левіафанові), що сіє навколо себе страх і жах.

Які обставини викликали державу до життя? Політична наука наполегливо намагалася в минулому відповісти на це питання. Відповідно з'явилося й декілька концепцій походження держави.

Концепції походження держави.

1. Теократична теорія, тобто теорія божественного походження, де держава розглядається як акт Божого промислу (або божественного творіння). Визнання неземного походження держави століттями підтримувало авторитет правителів, виправдовувало їхню абсолютну владу, пропонувало обов'язковість виконання їхніх рішень.

2. Патріархальна концепція трактує державу як більшу родину, що виникла в процесі з'єднання роду у племена, племен у держави. Відповідно до цього трактування відносини монарха й підданих відповідають відносинам батька й членів родини; завдання монарха - турбота про підданих, а обов'язок останніх - покора.

3. Теорія завоювання (насильства) пояснює процес виникнення держави як результат політичної дії – завоювання, насильства, внутрішнього або зовнішнього. Наслідком перемоги сильного над слабким, більшості над меншостями і є держава, що стає органом керування переможеними.

4. Договірна теорія (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. -Ж. Руссо) пояснює походження держави як результат свідомо укладеного між людьми договору. Державі, на думку прихильників цієї теорії, передують повна анархія, «війна всіх проти всіх», - «природний стан» - стан необмеженої особистої волі. Нею

люди свідомо вирішили поступитися на користь держави, покликаної забезпечити їм безпеку, захист особистості й власності.

5. Матеріалістично-класова (марксистська) теорія виходить із того, що держава виникла насамперед з певних економічних причин: суспільного поділу праці, появи прибавочного продукту й приватної власності, а потім розколу суспільства на класи із протилежними економічними інтересами. Економічно панівний клас створює державу для підпорядкування собі незаможних. Держава, отже, стає знаряддям захисту інтересів економічно панівного класу.

У сучасній політичній науці питання про походження й сутність держави до кінця не з'ясовано. Однак найбільш загальне пояснення цього феномена може бути представлено в наступному виді.

Держава – явище історичне. Спочатку в первісному суспільстві не було ні держави, ні тим більше будь-якої політичної системи. У цьому просто не було необхідності. Проблеми, що виникали, у тому числі, протиріччя між членами суспільства, вирішувалися, як правило, силою авторитету вождів, суспільної думки, звичок, а частіше – грубою силою. Однак подальший розвиток суспільства, його ускладнення, стало усе більше вимагати створення певного механізму для адекватного й однозначного розв'язання конфліктів й ведення так званих спільних справ (наприклад, захисту від зовнішніх ворогів, охорони власності, що народжується). Здійснення цих функцій без спеціально створених для цього органів керування ставало вже неможливим.

Одночасно в суспільстві відбувалася диференціація соціальної структури, що прискорилося з появою суспільного поділу праці. Виникали нові соціальні групи (стани, класи) зі своїми специфічними інтересами й потребами. З'явилася приватна власність. У результаті виникла нагальна потреба в створенні ефективного механізму регулювання взаємин між різними суспільними групами, а також у захисті приватної й колективної власності.

Ці й ряд інших обставин послужили причинами виникнення особливої регулюючої й охоронної структури суспільства, що одержала назву «держава».

У сучасній політології термін «держава» розуміють у широкому й вузькому смислі слова.

У широкому значенні слова під державою розуміють спільність людей, об'єднаних спільними інтересами і владою й проживаючих на певній території. У цьому сенсі поняття «держава» тотожно поняттям «суспільство», «країна» (Франція, Росія, Україна й т.д.).

У вузькому значенні держава є основний інститут політичної системи суспільства, що здійснює керування суспільством, охорону його політичної й соціальної структури на основі права за допомогою спеціального механізму (апарата).

2. Ознаки, структура й функції держави

Держави різних історичних епох і народів мало схожі між собою. І все-таки вони мають деякі риси, які в більшій або меншій мері властиві кожній з них. Крім того, ці риси, або ознаки відрізняють державу від усього суспільства й інших політичних організацій.

Основні ознаки сучасної держави.

1. Єдність території. Держава виступає як єдина територіальна організація політичної влади в масштабах всієї країни.

2. Загальність, тобто держава охоплює своїм впливом всіх людей, що проживають на її території, у тому числі, громадян інших держав.

3. Наявність публічної влади, здійснюваної особами, зайнятими винятково керуванням суспільства й охороною встановлених у ньому порядків (тобто державними чиновниками).

4. Право й можливість проводити внутрішню й зовнішню політику від імені всього суспільства.

5. Монополія на легальне застосування сили, фізичного примуса. Діапазон державного примусу простирається від обмеження волі до фізичного знищення людини.

6. Суверенітет, тобто верховна влада на певній території. Виражається в тому, що держава має право видавати закони й установлювати правила, обов'язкові для всього населення.

7. Монопольне право на збір податків для формування загальнонаціонального бюджету й змісту державного апарата.

Структура держави

Як ми вже відзначали раніше, поняття «держава» має широке й вузьке значення. Відповідно, можна виділити структуру держави в її широкому й вузькому розумінні.

1) Основними структурними елементами держави в широкому смислі слова є:

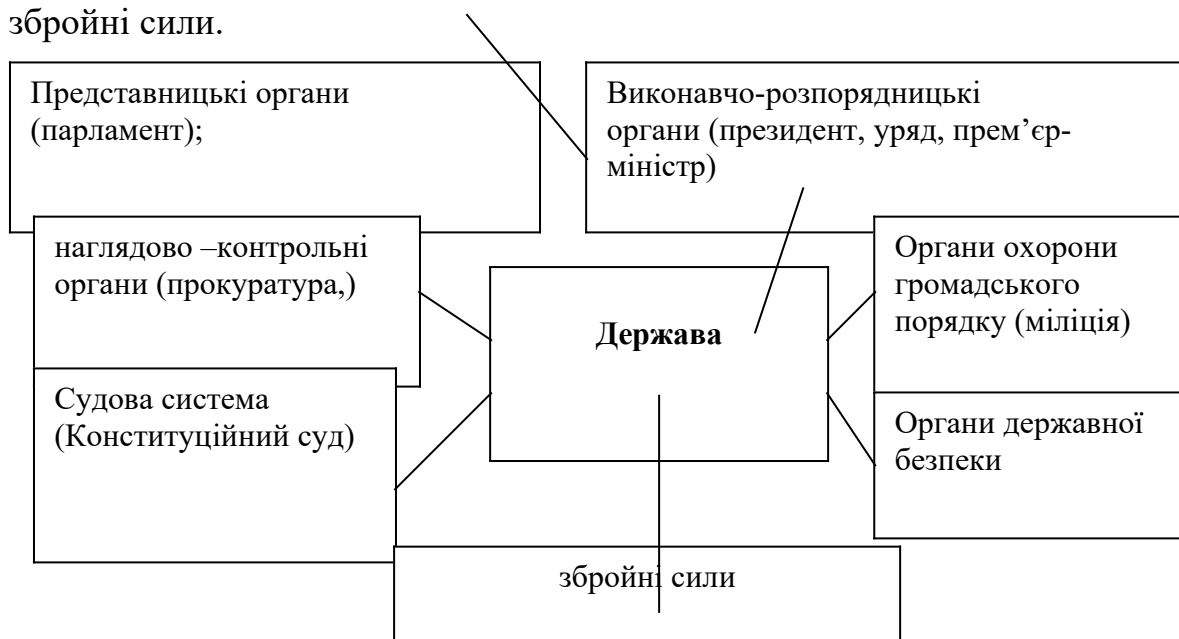
- територія;
- населення;
- політична влада.

2. Структура держави (у вузькому смислі слова) – це система органів і установ, які виконують зовнішні й внутрішні функції держави.

Вона охоплює:

- представницькі органи (парламент);
- виконавчо-розпорядницькі органи (президент, уряд, прем'єр-міністр);
- наглядово - контрольні органи (прокуратура, різні контрольні відомства)
- судову систему (Конституційний суд, суди загальної юрисдикції й т.д.)
- органи охорони громадського порядку (міліція, поліція).
- органи державної безпеки (Рада національної безпеки України, наприклад).
- збройні сили.

Держава виконує в суспільстві цілий ряд важливих функцій, які відрізняють її від інших політичних інститутів. Функції держави - це основні напрямки її діяльності.

Традиційно функції держави підрозділяються на:

- внутрішні
- зовнішні.

До внутрішніх функцій відносяться:

- політична – тобто забезпечення політичної стабільності, здійснення владних повноважень, вироблення політичного курсу;
- законотворча, тобто створення й прийняття законів і інших юридичних норм;
- правоохоронна, тобто контроль за виконанням правових норм, захист прав і свобод громадян, охорона громадського порядку;
- економічна, тобто регулювання економічних процесів;
- соціальна, тобто регулювання відносин між різними соціальними групами, підтримка соціально незахищених верств населення, сприяння розвитку системи освіти, охорони здоров'я;

- культурно-виховна, тобто створення умов для задоволення культурних потреб населення, виховання моральності, громадянськості й патріотизму.

- екологічна, тобто захист навколишнього середовища, розумне використання природних ресурсів, формування екологічної культури.

До зовнішніх функцій відносяться:

- забезпечення національної безпеки, цілісності держави та її незалежності;

- участь у рішенні глобальних проблем людства;

- розвиток взаємовигідного співробітництва з іншими державами;

- участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку.

3. Форми держави.

Єдине за своїми сутнісними характеристиками держава існує все-таки в різних конкретних формах.

Форма держави – це сукупність найбільш загальних ознак держави, обумовлених інституціональними, територіальними й функціональними способами організації влади.

У політології є **три основних категорії, які розкривають форму держави:**

1) Форма державного правління (інституціональні характеристики організації влади);

2) форма державного устрою (територіальні характеристики організації влади);

3) політичний режим (функціональні характеристики організації влади).

1. Форма державного правління – це спосіб організації державної влади, обумовлений принципами формування й взаємин вищих органів держави.

Розрізняють **дві основні форми правління:**

- монархія;

- республіка.

- **Монархія** – це така форма правління, при якій вища державна влада юридично належить одній особі – монархові (королеві, імператорові й т.д.) і, як правило, наслідується.

У сучасному світі зберігаються **два види монархії:**

- абсолютна монархія;

- конституційна (обмежена) монархія.

- **Абсолютна монархія** являє собою таку форму правління, при якій державна влада одноосібно здійснюється монархом. (Нині зберігається в країнах Перської затоки - Бахреїні, Омані, Кувейті, Саудівській Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратах і ін.)

Конституційна монархія припускає, що влада монарха обмежена якимось представницьким органом, що діє на основі конституції (наприклад,

парламентом). Конституційних монархій існує чимало: Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Великобританія, Данія, Таїланд, Японія й т.д.

У республіках джерелом влади є народ, що обирає вищі органи держави на певний строк. За тим, як формуються державні органи і якими є принципи відносин між ними, розрізняють:

- президентські;
- парламентські;
- змішані (президентсько-парламентської або парламентсько-президентські) республіки.

Для президентської республіки (США, Аргентина, Бразилія) характерний твердий поділ законодавчої й виконавчої влади. *Президент*, будучи *главою* держави, одночасно *очолює виконавчу владу*, не несе відповідальності перед парламентом, оскільки обирається на *загальних виборах*. Уряд призначається президентом і несе перед ним відповідальність. Президент не має у своєму розпорядженні права розпуску парламенту. Він володіє відкладеним вето на законопроекти парламенту, яке парламент може подолати абсолютною більшістю (2/3) при повторному голосуванні.

У парламентській республіці реальна влада належить парламенту. Він призначає підзвітний йому уряд. Уряд формується із представників партії (партій), що одержала більшість місць у парламенті. Виконавча влада зосереджена в руках прем'єр-міністра (глави уряду). У більшості парламентських республік існує також і пост президента країни, що обирається, як правило, не населенням, а парламентом або особливою колегією вибірників. Президент наділений досить обмеженим колом повноважень. (ФРН, Італія, Австралія).

Для змішаної (президентсько-парламентської або парламентсько-президентської) форми характерне з'єднання елементів президентської й парламентської республік, сильної президентської влади й ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Як і в президентській республіці, тут глава держави обирається, як правило, на загальних виборах і юридично й реально наділяється більшими повноваженнями, особливо в сфері виконавчої влади, іноді навіть очолює її. Уряд формується, як у парламентській республіці, при більшій або меншій мірі участі парламенту й несе політичну відповідальність, як перед президентом, так і перед парламентом. Подвійна політична відповідальність уряду - основна ознака змішаної республіканської форми правління. (Президентсько-парламентська: Франція, Австрія, Росія, до 2006 р. - Україна; парламентсько-президентська - Швейцарія, з 2006 р. переходить Україна).

2. Під державним устроєм розуміється внутрішньо-територіальна організація (структура) держави.

У політології прийнято виділяти наступні форми державного устрою:

- унітарна держава;
- федерація;
- конфедерація;
- імперія.

Унітарна держава – найпоширеніша форма державного устрою. Тут існують загальні для всієї країни представницькі, виконавчі й судові органи, повноваження яких поширюються на всю територію. Функціонують єдина система законодавства, єдині правова й грошова системи, єдине громадянство. Всі адміністративно-територіальні одиниці (області, округи, департаменти, провінції) мають однаковий юридичний статус і не мають будь-якої політичної самостійності, тобто не мають своїх законодавчих і зовнішньополітичних органів. Вони самостійні в господарських, соціально-культурній сферах (Англія, Франція, Італія, Україна).

Федерація – являє собою добровільне об'єднання декількох самостійних держав у єдину союзну державу, у якій держави, що ввійшли у федерацію, зберігають частину своїх прав як суб'єкти федерації. У федерації існують два рівні влади: федеральна й республіканська, повноваження яких розмежовані федеральною конституцією.

Основними ознаками федерації є:

- 1) верховенство федеральної конституції стосовно конституцій і законів суб'єктів федерації;
- 2) суб'єкти федерації мають у своєму розпорядженні автономну систему законодавчої, виконавчої й судової влади;
- 3) суб'єкти федерації не мають право виходу зі складу федерації;
- 4) федеральна влада має монополію на здійснення зовнішньої політики;
- 5) парламент федерації складається із двох палат, одна з яких представляє інтереси суб'єктів федерації;
- 6) внутрішні границі суб'єктів федерації можуть бути змінені тільки з їхньої згоди.

Усього у світі існує 20 федеративних держав (у тому числі. США, Росія, Канада, Індія, Мексика, Австралія й т.д.)

Конфедерації являють собою союз декількох незалежних держав, що об'єдналися для проведення спільної політики в певних цілях (економічних, військових і т.д.). У конфедерації немає єдиного законодавчого органа, немає єдиного громадянства, єдиної валюти й т.д. Країни - члени конфедерації - самостійно здійснюють зовнішню політику. Конфедеративні органи керування, створені для проведення погодженої політики, діють у рамках повноважень, визначених Союзним договором. Їх рішення не мають прямої дії й набувають чинності тільки після утвердження їх центральними органами влади держав - членів конфедеративного союзу. Суб'єкти конфедерації можуть розривати конфедеративний договір і за своєю волею залишати союз.

Прикладами конфедерацій у свій час були Швейцарський союз (1291-1798, 1815-1848), Сенегамбія (Сенегал і Гамбія, 1982-1989) і ін. Нині у світі конфедерацій не залишилося.

Імперія (від латин. imperium – влада, держава) – це величезна держава, що включає в себе території інших народів і держав.

Імперії створювалися з основної держави - метрополії й декількох або багатьох приєднаних, (у т.ч. шляхом завоювання), країн або народів, які не

встигли створити власну державність або втратили її. Імперія має монархічну форму правління, її очолює імператор [Римська, Візантійська, Китайська, Російська імперії].

3. Політичний режим – це система методів і засобів здійснення політичної (державної) влади.

Поняття та існування того або іншого політичного режиму в житті суспільства відіграють досить важливу роль, набагато більшу, ніж форма правління або форма державного устрою.

Кінець-кінцем, зовсім неважливо – живеш ти в республіці або під покровом монарха (Англія, Швеція), федерація (Швейцарія) або єдине державне утворення (Франція) дісталось тобі в спадщину від предків. Головне – як, якими методами це суспільство управляється, наскільки влада піклується про своїх громадян, поважає їхні права, інтереси, втручається чи ні держава в діяльність недержавних структур, в особисті справи громадян. У цьому й полягає особливість того або іншого політичного режиму, його тип.

Виділяють **3 основних типи політичних режимів:**

- 1) демократичний;
- 2) авторитарний;
- 3) тоталітарний.

Принципово вони розрізняються між собою тією чи іншою мірою жорсткості методів здійснення державою своїх владних функцій, рівнем насильства держави й обсягом контролю з її боку за життям і діяльністю членів суспільства.

Демократичний режим характеризується ліберальними методами керування суспільством з боку держави, дотриманням загально визнаних прав і свобод людини, політичним плюралізмом. Вирішальними аргументами є методи переконання, а не примусу. Методи впливу обмежені законом і перебувають під демократичним контролем з боку суспільства.

Основні ознаки демократичного режиму:

- народ - це джерело влади;
- виборність органів влади і її регулярна змінюваність;
- чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову;
- конкурентна багатопартійна система;
- легальна політична опозиція;
- реальна свобода слова;
- прагнення до створення громадянського суспільства й правової держави.

Авторитарний режим заснований на зосередженні політичної влади в одних руках, методах керування суспільством шляхом примусу, репресій, неприкритого обмеження прав і свобод особистості.

Ознаки авторитарного режиму:

- необмежена влада в руках однієї особи;
- відсутній чіткий поділ влади;
- фіктивна багатопартійна система;
- відсутність реальної опозиції;

- наявність цензури над видавничою діяльністю й ЗМІ.
- відносини держави й особистості побудовані більше на примусі, чим на переконанні.

При авторитаризмі роль державних інститутів влади, у першу чергу представницьких (парламенту), і суспільних утворень різко знижується. Зв'язок між суспільством і державою слабшає. Відбувається все більше відчуження влади від суспільства.

Тоталітарний режим характеризується повним (тотальним) контролем держави над всіма сферами життя суспільства, їхньою твердою регламентацією й переважно репресивними методами керування й примусу.

Ознаки тоталітаризму:

- тверда регламентація всіх сторін життя суспільства (як правило, на основі якої-небудь ідеології);
- тотальний (політичний) контроль влади над всіма сферами життя суспільства й діяльністю його членів;
- репресивна система правосуддя;
- однопартійна система або неконкурентна багатопартійна система;
- придушення інакомислення.

Історично тоталітаризм себе не виправдав, тому що він не тільки не сприяє розвитку й прояву особистості, але й служить гальмом розвитку самого суспільства.

4. Правова й соціальна держава.

На перший погляд словосполучення «правова держава» може вважатися некоректним, надлишковим, тому що обов'язковою ознакою будь-якої держави є наявність права. Але в поняття «правова держава» вкладається інший, більш глибокий зміст, чим проста наявність у державі права.

Сутність правової держави полягає в першості права над владою, в обмеженні дії влади законом, що стоїть над нею, у безумовному підпорядкуванні влади, громадян і всіх суспільних суб'єктів діючому праву.

Ознаки правової держави:

- 1) держава самообмежує себе законом, насамперед конституцією, через яку не може переступити ніхто, у тому числі і сама держава;
- 2) рівність всіх перед законом;
- 3) відповідальність держави перед кожним громадянином, і громадянина перед державою. Людині повністю гарантуються права й свободи, захист від будь-якої сваволі влади. У той же час державна влада захищає суспільство від замахів на нього будь-якого громадянина або іншого соціального суб'єкта;
- 4) держава має в розпорядженні стабільну конституцію й систему законодавства;
- 5) обов'язкове верховенство конституції й законів над всіма іншими правовими актами, а тим більше над разовими розпорядженнями й вказівками влади;
- 6) наявність ефективної системи правоохоронних органів (суд, прокуратура, слідство, арбітраж, конституційний суд і ін.), які

підпорядковуюються тільки закону, і налагодженого механізму, здатного забезпечити виконання й захист права;

7) наявність громадянського суспільства, розвинена правова свідомість громадян і посадових осіб, їхня повага до закону, визнання його верховенства з боку суспільства.

Поняття «правової держави» тісно пов'язане з поняттям «громадянського суспільства»

Громадянське суспільство – це недержавна частина громадського життя, свого роду, соціальний простір, у якому люди зв'язані між собою й взаємодіють один з одним у якості вільних незалежних суб'єктів.

Головним діючим суб'єктом такого суспільства є суверенна особистість, що вільно ставить мету своєї діяльності й визначає способи її досягнення.

Громадянське суспільство – це ціла система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що покликана забезпечити умови для самореалізації окремого індивіда, колективів, реалізації приватних інтересів і потреб, або індивідуальних, або колективних.

Повертаючись до характеристики правової держави відзначимо, що виконання перерахованих, настільки високих вимог не може сьогодні повною мірою забезпечити жодне держава миру. Тому про правову державу можна говорити лише як про якийсь ідеал, до досягнення якого варто прагнути.

Які же шляхи досягнення правової держави?

1. Удосконалювання існуючого законодавства.
2. Суворе виконання існуючого законодавства, створення ефективного механізму його дотримання.
3. Формування стійкої правової свідомості громадян і посадових осіб, усього суспільства.

Як показує світовий досвід, люди бажають не тільки правового захисту, але мріють про таку державу, що надала би соціальні гарантії й *високу соціальну захищеність*.

Тому в найбільш розвинених країнах світу будівництво правової держави доповнюється теорією й практикою будівництва соціальної держави.

Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в керуванні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на *загальне благо*, твердження в суспільстві *соціальної справедливості*. Вона згладжує майнову й іншу соціальну нерівність, допомагає слабким і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або іншого джерела існування, про збереження миру в суспільстві, формуванні сприятливого для людини життєвого середовища.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. Це:

- перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених верств населення;
- політика зайнятості й охорони прав працівника на підприємстві;
- соціальне страхування;
- підтримка родини й материнства;
- турбота про безробітних, інвалідів, старих, молодь;
- розвиток доступної для всіх освіти, охорони здоров'я, культури й т.д.

Лекція 7. Партії в політичній системі суспільства. Партійні й виборчі системи

План:

1. Поняття, основні ознаки, структура й функції політичних партій.
2. Типологія політичних партій.
3. Поняття й типологія партійних систем.
4. Поняття й типологія виборчих систем.

1. Поняття, основні ознаки, структура й функції політичних партій.

Важливим елементом політичних систем сучасного суспільства є різні асоціації, суспільні рухи, профспілкові, творчі та інші об'єднання, за допомогою яких виражаються стійкі інтереси різних соціальних, класових, вікових, етнографічних і інших верств населення. Ці утворення виконують роль посередників у взаєминах громадян і держави, вони ж дають можливість цивілізованого рішення конфліктів, що неминуче виникають у диференційованому суспільстві, дозволяють збалансувати різноспрямовані устремління різних груп населення.

Найважливішими серед них є політичні партії. Термін «партія» походить від латинського слова partis, що значить «частина чого-небудь». Політичні партії і являють собою найбільш політично активну частину населення.

Політичні групи, що йменувалися партіями, були відомі ще в Древній Греції в часи Аристотеля. Як правило, це були групи в підтримку якогось-небудь політичного діяча (так звані клієнти). Забезпечуючи відому координацію своїх дій і зусиль, клієнти швидше досягали поставлених цілей в інтересах певної особистості і її наближених.

Політичні партії в сучасному розумінні виникли порівняно недавно - в ХІХ в. Найбільш яскраво партійний вплив і протистояння виразилося в цей час в Англії й у США. Пізніше, на початку ХХ в., політичні партії стали усе більше відбивати й відстоювати інтереси вже не стільки окремих індивідів, скільки певних верств населення, класів і інших соціальних груп. Таким чином, на сьогоднішній день поняття «політична партія» можна визначити в такий спосіб.

Політична партія – це організована група однодумців, що представляє інтереси певної частини народу й ставить за мету їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Політичні партії істотно відрізняються від зовні схожих на них інших політичних об'єднань (союзів, рухів і т.д.) низкою специфічних ознак.

Ознаки політичної партії:

- основна мета діяльності - завоювання й здійснення політичної влади в суспільстві;
- певна ідеологічна орієнтація;
- наявність детально розробленої політичної програми й статуту партії;
- наявність організаційної структури в центрі й на місцях;
- активна участь у виборних кампаніях;
- забезпечення народної підтримки, починаючи від голосування за неї й кінчаючи активним членством у партії;
- тривале існування в часі.

Безсумнівно, основною ознакою політичної партії є її прагнення до завоювання й здійснення державної влади. Для досягнення цієї мети партія організаційно поєднує прихильників певних поглядів і ідей. Завдяки перерахованим вище ознакам політична партія відрізняється, по-перше, від суспільно-політичного руху, що не має характерних для партії організаційної структури й детально розробленої політичної програми; по-друге, від групи інтересів, що не прагне до завоювання державної влади, а обмежується тільки впливом на неї.

Значимість політичних партій багато в чому визначається їхньою організованістю, з'єднанням зусиль їхніх членів. У силу цієї обставини вони здатні набагато більшою мірою, ніж окремі індивіди або інші суспільні групи, впливати на політику й суспільну думку. Шляхом свого представництва в структурах влади партії більш ефективно вирішують питання реалізації політичних інтересів політичної спільності, яку вони представляють, і відповідних соціальних груп.

Як уже було відзначено, найважливішою ознакою політичної партії є її організаційна структура.

Структура політичної партії включає 3 рівні:

1. Офіційна партійна організація.
2. Партія в системі правління.
3. Зовнішня підтримка.

Офіційна партійна організація включає наступні елементи:

- лідери партії;
- партійна бюрократія;
- мозковий штаб, ідеологи партії;
- партійний актив;
- рядові члени партії.

Партія в системі правління представлена посадовими особами в державному апараті, які одержали пости в силу приналежності до відповідної партії: президенти, прем'єр-міністри, члени уряду, губернатори, члени парламенту тощо.

Зовнішня підтримка представлена:

- блоком виборців (тобто масовою базою партії);

- меценатами, що роблять партії певну, у тому числі фінансову підтримку.

Конкретизувати істинне призначення політичної партії можна шляхом визначення їхніх функцій, тобто завдань, які вона виконує у політичній системі.

Основними функціями політичної партії в сучасному суспільстві є:

- політичне представництво соціальних інтересів;
- соціальна інтеграція - тобто узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій;
- розробка ідеології, політичних доктрин і програм;
- боротьба за оволодіння державною владою й участь у її здійсненні;
- участь у формуванні й діяльності всіх ланок державного апарата;
- участь у розробці, формуванні й здійсненні політичного курсу держави;
- політична соціалізація - тобто сприяння освоєнню індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, залучення його в політичну систему;
- формування суспільної думки;
- політичне рекрутування, тобто залучення на сторону партії як можна більше широких верств населення в якості її членів, прихильників і виборців;
- підготовка й висування кадрів для державного апарата, партії, громадських організацій.

Сказане про політичні партії, їхнє місце й роль у політичній системі, суспільстві в цілому стосується головним чином теоретичної моделі, ідеалу партії. У дійсності оцінка політичної партії не може бути однозначно позитивною. Давно відомо, що їм властиві й істотні негативні риси. Інакше кажучи, партії можуть мати й деструктивний вплив на суспільство.

Серед явно негативних рис політичних партій:

- тенденція до олігархізації її структури й діяльності;
- ставка деяких партій на екстремізм, націоналізм, тероризм, шовінізм, расизм, а також на застосування насильства;
- перекручення волі народу;
- роз'єднання й протиставлення різних частин суспільства;
- узурпація влади й відчуження рядових громадян від політичного життя;
- провокування прагнення до влади, кар'єризму, корупції.

Незважаючи на всі недоліки партій, суспільство не може обійтися без них, оскільки вони є виразниками об'єктивно існуючих різноманітних соціальних інтересів; урівноважують ці інтереси в боротьбі за державну владу. За допомогою політичних партій громадянське суспільство вирішує цілий ряд важливих питань свого існування: делегує у владні структури своїх представників, здійснює вибір між різними концепціями суспільного розвитку, контролює діяльність вищих державних органів. Без опори на партії стає неможливою робота парламенту.

Історичний досвід показує, якщо суспільством не керують політичні партії, то їм управляють клани.

2. Типологія політичних партій

У сучасній політології існує досить розвинена класифікація політичних партій.

Оскільки політичні партії завжди виражають певні соціальні інтереси й бажання, то найбільш загальною основою їхньої типології є соціальна основа або база, тобто та соціальна спільність, інтереси якої виражає партія.

1. Виходячи з соціальної бази виділяються наступні партії:

- робітники;
- буржуазні (партії власників засобів виробництва, у тому числі, дрібно- і середньобуржуазні);
- селянські;
- партії службовців;
- поміщицькі (тобто партії землевласників);
- інтеркласові (розмита соціальна база) або партії виборців;
- національні;
- регіональні;
- жіночі;
- молодіжні;
- гротескні (наприклад: партія аматорів пива)

2. За способом організації:

а) парламентські (кадрові) партії – нечисленні об'єднання провідних політиків, що діють головним чином у парламентських фракціях;

б) масові партії – численні об'єднання зі складною організаційною структурою й фіксованим членством.

3. Стосовно влади:

а) правлячі партії;

б) опозиційні партії, які діляться на

- легальні (тобто їхня діяльність дозволена державою);
- нелегальні (заборонені державою, діють підпільно)

4. Стосовно суспільства:

а) революційні партії, що виступають за корінну й насильницьку зміну існуючого ладу;

б) реформістські партії, що пропонують поступові й часткові зміни існуючого ладу;

в) консервативні партії, що виступають за збереження існуючого ладу;

г) реакційні партії, що ратують за повернення до попереднього ладу.

5. За ідейною основою:

а) доктринальні (тобто з більш – менш чітко вираженою ідеологічною спрямованістю: комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, фашистські, християнські, ісламські й т.д.);

б) прагматичні – тобто такі партії, які орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем з метою залучення на свою сторону найбільшого числа виборців => «партії виборців»;

в) харизматично-вождистські – які об'єднують своїх членів навколо популярної особистості вождя й діючі як групи його підтримки.

б. За типом політичної програми:

а) ліві партії (комуністичні, соціалістичні, трудові) - захищають інтереси соціальних низів, суспільну власність, регульований ринок;

б) праві партії (демократичні, республіканські, ліберальні) - захищають інтереси вищого класу, приватну власність, буржуазні цінності, нерегульований ринок;

в) центристські партії (соціал-демократичні)- захищають переважно середній клас і займають примиренську позицію без яскраво вираженого тяжіння до будь-якої крайності в політиці.

3. Поняття й типологія партійних систем

З ростом диференціації, неоднорідності суспільства, як правило, пропорційно збільшується й кількість існуючих партій, що відбивають інтереси певних соціальних спільнот.

Під партійною системою розуміють сукупність існуючих у суспільстві політичних партій і їхній взаємозв'язок.

Традиційно виділяють 3 різновиду партійних систем:

- монопартійну;
- двопартійну (біпартійну);
- багатопартійну (мультипартійну).

Монопартійна система характеризується існуванням тільки однієї легальної партії із заборонаю створення інших, домінуючою роллю партії в державі, зрощуванням партійного апарата з державним.

Як правило, така система характерна *для тоталітарного суспільства.*

Переваги однопартійності – у концентрації сил і засобів суспільства на рішенні конкретних економічних і соціальних завдань. Однак така «економія» дуже часто нівелюється й перебивається негативними моментами, наприклад неможливістю запропонувати й реалізувати альтернативні шляхи розвитку. Отже, партійна монополія може привести до *застою в суспільстві.*

Однопартійна система існувала в 20-40-х роках в Італії, в 30-40-х рр. у Німеччині, в 20-80-х рр. у Радянському Союзі. Вона й сьогодні існує в Китаї, на Кубі, у Північній Кореї, Іраку й деяких країнах Африки.

Двопартійною (біпартійною) вважається система, у якій визначальну роль у політичному житті грають 2 основні партії, що чергуються у владі. При цьому кількість діючих у країні партій може бути різною, але жодна з них, крім 2 найбільш впливових, не має шансів стати правлячою.

Типовим прикладом двопартійної системи є США, де поперемінно у влади перебувають *демократи й республіканці*, а також Англія із двома провідними партіями – *консервативною й лейбористською*.

Багато політологів вважають, що біпартійна система одна з найбільш стабільних і ефективних партійних систем, якій не загрожують коаліційні кризи.

Як особливий випадок біпартійної системи відзначимо так звану «систему двох з половиною партій».

У деяких країнах основними є дві партії, проте поряд з ними існує третя, котра, примикаючи до однієї з основних, забезпечує їй парламентську більшість і право формування уряду.

Така система існувала, наприклад у ФРН, де поряд з основними партіями – *Соціал-демократичної й блоком християнських демократів і християнських соціалістів* (фактично це одна партія)- у парламенті діяла нечисленна третя партія – *Вільна демократична*, коаліція з якою забезпечувала одній з основних партій парламентську більшість і право формування уряду. Після об'єднання Німеччини роль такої третьої партії перейшла до партії зелених.

Багатопартійна (мультипартійна) система припускає реальну боротьбу за владу більш ніж двох партій.

Можна виділити кілька різновидів багатопартійної системи.

а) «Мультипартизм із домінуючою партією», що відрізняється наявністю щодо сильної партії серед декількох інших, набагато скромних за розмірами і до того ж конкуруючих між собою, а також тривалою й безперервною перемогою однієї з партій на виборах і одноособовому формуванню домінуючою партією уряду. Класичними країнами з такою системою є Швеція і Японія.

б) «Чистий мультипартизм», що включає велику кількість партій, причому жодна з них не збирає більше 30% голосів. У країні з такою системою уряд формується із представників декількох партій на основі їхнього пропорційного представництва в парламенті, згідно з результатами виборів.

Крайнім вираженням цього типу є «атомізована партійна система», що характеризується наявністю великої (!) кількості політичних партій. Ця система властива всім республікам колишнього СРСР і більшості країн Східної Європи.

Різновидом атомізованої системи є «авторитарний псевдопартизм», що представляє, насамперед, країни Латинської Америки (Уругвай, Парагвай, Гаїті). Отут існує багато партій, що конкурують між собою, а реальна влада в країні перебуває в руках військової верхівки.

Серед політологів існує думка, що «чистий мультипартизм» - найбільш нестабільна система. Для нього характерна часта «урядова чехарда» і постійні урядові кризи. Таким чином, за твердженням фахівців, країни, які мають протягом тривалого часу одну зі стабільних (біпартійну або мультипартійну з домінуючою партією) партійних систем, відрізняються від

інших не тільки стабільною політичною ситуацією, але й більш високим рівнем економічного розвитку й більш розвиненим громадянським суспільством.

4. Поняття й типологія виборчих систем.

Невід'ємною рисою сучасних демократій є загальне виборче право, що затвердилося в більшості європейських держав тільки в ХХ сторіччі. Волевиявлення громадян даної країни здійснюється через виборчі системи.

Становленню сучасних виборчих систем передувала довга боротьба громадян багатьох країн за скасування всіляких станових, майнових, освітніх, расово-національних обмежень – цензів.

Виборча система – це сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують участь громадян у формуванні органів політичної влади.

Політична практика ХХ століття привела до розробки міжнародних норм виборчого процесу.

Зокрема, щоб бути «справжніми» (термін Загальної декларації прав людини), вибори, у частині їхньої організації й проведення, повинні відповідати ряду основних принципів.

1. Обов'язковість і періодичність виборів (щоб регламентувати діяльність органів влади в часі)

2. Відкритість і гласність виборів (виборець повинен мати інформацію про кандидатів і результати виборів).

3. Воля виборів (без тиску на виборців).

4. Альтернативність виборів (не менш 2-х кандидатів).

5. Справедливість виборів. Реалізація цього принципу будується на заходах щодо захисту процесу виборів від необ'єктивності й фальсифікацій, а саме:

- організації виборів незалежними органами й наявності діючого контролю над їхньою діяльністю;

- присутності спостерігачів у ході підготовки й проведення виборів;

- забезпеченні рівних умов передвиборної боротьби для кандидатів і партій;

- дотриманні об'єктивності при визначенні результатів виборів.

Існуюча у світовій практиці розмаїтість виборчих систем може бути зведена до наступних:

- мажоритарна;

- пропорційна;

- змішана

Мажоритарна система опирається на принцип більшості. При цій системі кандидат або партія повинні одержати більшість голосів виборців округу або всієї країни, а ті, що зібрали меншість голосів, - ніяких мандатів не одержують. Залежно від того, яка більшість потрібна для перемоги на виборах, мажоритарні виборчі системи діляться на:

- систему відносної більшості;

- систему абсолютної більшості.

При системі відносної більшості, для перемоги досить випередити інших кандидатів хоча б на один голос.

При системі абсолютної більшості переможець повинен одержати більше половини голосів (50% + 1 голос). У випадку, якщо жоден кандидат не одержав понад половину голосів, проводиться другий тур виборів, на якому, як правило, представлені 2 кандидати, що одержали найбільшу кількість голосів. У другому турі переможець, як правило, визначається по системі відносної більшості.

Пропорційна система означає, що мандати розподіляються точно пропорційно числу отриманих голосів. При цій системі вибори проводяться, як правило, за *партійними списками*. У кожному виборчому окрузі партії виставляють списки кандидатів. Виборці голосують при цьому не за конкретного кандидата, а за партію.

Однак варто враховувати, що «чиста» пропорційність на практиці неможлива, тому що присутність у парламентах представників від 30-40, а подекуди й більшого числа політичних партій веде до дезорганізації й хаосу. Тому дана система передбачає деякі обмеження у вигляді відсоткового порога (4-7%), переступивши який партія одержує право на певне число депутатських мандатів.

Змішана виборча система з'єднує елементи мажоритарної й пропорційної систем: одна частина парламенту обирається за мажоритарною системою, інша – за пропорційною. При голосуванні виборець одержує 2 бюлетені, одним із яких він голосує за особистість, а іншим - за партію.

[Наприклад: до 2006 р. у Верховну Раду України 225 депутатів обиралися за мажоритарною системою й 225 - за пропорційною].

Лекція 8. ЛЮДИНА Й ПОЛІТИКА. ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО Й ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

План:

1. Особистість як суб'єкт політики. Політична поведінка й політична участь.
2. Політичне лідерство: сутність, типологія, функції.
3. Поняття політичної еліти, її структура й основні ознаки.
4. Функції, типи й механізм формування політичної еліти.

«Неучасть у політиці не звільняє від її результатів» (О.Бісмарк)

1. Особистість як суб'єкт політики. Політична поведінка й політична участь.

Загальна характеристика суб'єктів політики полягає в тому, що всі вони приймають активну свідому участь у політичному житті суспільства.

До суб'єктів політики відносяться класи, держава, політичні партії, профспілки, соціальні групи й організації, етнічні й демографічні спільноти й об'єднання й т.д.

Однак серед всіх суб'єктів політики вихідним, первинним суб'єктом виступає особистість. Саме особистість – головний творець політики. Але й сама політика, у свою чергу, творить особистість. Особистість, таким чином, є одночасно й суб'єктом, і об'єктом політики.

Ступінь політичної активності окремих особистостей різна. Але зовсім відсторонитися від політики не може ніхто. Головне питання політики – питання про владу, а в систему владних відносин залучений кожний громадянин. Діалектика взаємодії особистості й політики полягає в тому, що чим менше індивід бере участь у політиці в якості її суб'єкта, тим більшою мірою він є її об'єктом, тим більше є можливостей маніпулювати особистістю з боку інших політичних суб'єктів. Це добре відбиває горезвісне гасло: «Голосуй, а то програєш».

Світовий досвід показує, що люди в різні епохи й у різних країнах по-різному поведуться в політичному житті. Цей аспект не може не цікавити дослідників, тому в сучасній політології оформилася спеціальна галузь політичних знань – наука про політичну поведінку.

Під політичною поведінкою розуміють будь-яку форму участі в здійсненні влади або протидії її здійсненню.

Сучасні дослідники виділяють 5 «ідеальних» типів політичної поведінки особистості:

1) особистість із високою політичною активністю, що приймає постійну участь у політичному житті:

- а) особи, що професійно займаються політикою;
- б) особи, що не займають відповідальних постів у політичних установах або організаціях.

Що стосується політиків-професіоналів, то М. Вебер ділить їх на тих, хто живе «для» політики й тих, хто живуть «за рахунок» політики. Перші прагнуть у владу з метою вдосконалити громадське життя й служити суспільству, другі розглядають владу як джерело багатства й слави. Однак часто зазначені мотиви перетинаються, а протилежність цих типів виявляється відносною. Людина може робити те й інше одночасно: жити «для» якоїсь справи й разом з тим «за рахунок» цієї справи. У своїх крайніх проявах названі мотиви дають *тип* або *політичного альтруїста*, або *політичного егоїста (утилітариста)*.

2) особистість, що приймає епізодичну участь у політиці (вибори, окремі політичні акції);

3) особистість із різним рівнем компетентності спостерігача, що проявляє інтерес до політики, але особисто практично ще не бере участь у ній;

4) пасивна особистість із нейтральним або негативним ставленням до політики;

5) аполітична й відчужена особистість із негативним ставленням до своєї участі в політиці.

Як бачимо, політична поведінка особистості передбачає як участь у політичному житті, так і відхилення від нього.

Особливий інтерес у політології викликає політична участь особистості: її типи, ступінь, рівні й форми.

Під політичною участю розуміють замученість громадян в існуючі відносини й структуру влади.

Цікаву типологію політичної участі розробив американський соціолог Л. Мілбрет, що запропонував своєрідну шкалу «підвищення» участі в політичних процесах [або градацію політичної участі]:

1) початкова діяльність: носіння або демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях;

2) проміжна діяльність: участь у політичних зборах і мітингах, підтримка грошовими пожертвуваннями, контакти з офіційними або політичними лідерами;

3) активна діяльність: керівництво державою або партійною установою, забезпечення партійних фондів, участь у закритих засіданнях, або тих, що виробляють стратегію, постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів.

Американські політологи Сідней Верба й Най на основі репрезентативних соціологічних досліджень прийшли до висновку про наявність 6 різних ступенів участі громадян у політиці. А саме:

1) зовсім пасивні - 22%;

2) приймають участь тільки в голосуванні - 21%;

3) залучені в суто місцеві інтереси - 20%;

4) займаються політичною діяльністю для рішення особистих проблем - 4%;

5) активні учасники передвиборних кампаній - 15%

6) активісти, що поширюють свою діяльність на всю сферу політики, - 18%.

Очевидно, що політична участь громадян може здійснюватися на різних рівнях. У сучасній політології виділяються наступні рівні політичної участі особистості:

- рівень рядового громадянина;
- рівень члена громадської організації;
- рівень члена політичної партії;
- рівень суспільного або політичного діяча;
- рівень професійного політика;
- рівень політичного лідера.

Надзвичайно різноманітні й форми політичної участі. Серед основних форм політичної участі відзначимо:

- участь у виборах;
- участь у референдумах;
- участь у суспільно-політичних рухах;

- участь у роботі політичних партій;
- участь у політичних акціях;
- участь у політичних дискусіях і т.д.

Особливо відзначимо таку форму політичної участі як участь у референдумі.

Референдум - це всенародне волевиявлення (голосування або опитування) з найбільш важливих державних або суспільних питань.

Основна відмінність між виборами й референдумом полягає в тому, що на виборах виборці визначають тих, хто буде приймати рішення в представницьких органах, а на референдумах – самі приймають остаточне рішення по певних питаннях.

2. Політичне лідерство: сутність, типологія, функції.

У самому явищі лідерства схована таємниця. Давні й сучасні автори, списавши гори паперу, так і не прийшли до згоди щодо питання: чому одна людина підкоряється іншій? Що це - магія ролі (крісла, трону, мундира) або чари особистості політика?

Поняття лідерства так само старе, як і людське суспільство. З розвитком цивілізації воно одержало не тільки індивідуально-особистісну, але й колективну форму (партії, суспільні рухи, об'єднання й т.д.).

У суспільному житті лідерство існує у великих і малих групах, організаціях, у всіх сферах життя: етиці, культурі, спорті, релігії, в армії, у родині, у кримінальній сфері й т.д.

Лідерство як соціальне явище всезагальне. Сміло можна стверджувати: там, де склалася та або інша людська спільнота, повинні з'явитися лідери.

Англійське слово leader означає «ведучий», «керівник». Зміст даного слова точно відбиває призначення такої людини і її функції.

Лідер – це особа, за якою дане співтовариство визнає право на прийняття рішень, найбільш значимих з погляду групового інтересу.

Серед різних видів лідерства політичне лідерство займає особливе положення в силу того, що в суспільному житті воно найбільш явно, значимо впливає на хід подій, що зачіпають долі великої кількості людей. Загальнонаціональний лідер може повести країну шляхом прогресу, але може й створити безвихідну ситуацію, здатну викликати деградацію, економічну й моральну.

Політичний лідер – це авторитетна особистість, що впливає на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення загальних політичних і інших цілей.

Відповідно: політичне лідерство – це постійний і легітимний вплив індивіда, що займає владні позиції, на групу, організацію, суспільство в цілому.

Відзначимо, що проблема лідерства виявилася «твердим горішком», розкусити який намагалося не одне покоління дослідників. І зараз у сучасній політології немає однозначного розуміння феномена лідерства. Існує, однак, цілий ряд концепцій, що намагаються пояснити природу лідерства.

1. Теорія рис. Відповідно до цієї теорії, лідерство є феномен, породжуваний *специфічними якостями лідера*, наявність яких і сприяє висуванню людини на лідерські позиції. Серед «лідерських» якостей різними дослідниками називаються розум, компетентність, ініціативність, почуття гумору, ентузіазм, упевненість, воля, хоробрість і т.д. Однак подальші дослідження показали, що немає жодної риси лідера, з якою погодилися б всі автори. Більше того, світова практика показує, що в різні часи й у різних народів лідери мали різний набір «лідерських» якостей.

2. Ситуаційна теорія. Прихильники цієї теорії розглядають лідера як *продукт певної ситуації*, підкреслюючи відносність рис, властивих йому, і припускаючи, що обставини, які якісно відрізняються, можуть затребувати якісно різних лідерів. Таким чином, *поява лідера є результатом стікання місця, часу й обставин*. Американський політолог Ю. Дженінг писав: «Немає сумніву в тому, що якщо ситуація дозріла для Наполеона, то Наполеон дозрів для ситуації. Великі події завжди є весіллям між людиною й часом. Великий лідер відчуває ситуацію й знає, коли він може її використати. Видатні лідери мають здатність обернути ситуацію у свій актив».

3. Теорія послідовників (конституентів). Відповідно до цієї теорії, лідери - це, насамперед, *виразники настроїв, інтересів, потреб тих або інших соціальних груп*. Група сама вибирає того лідера, що її задовольнить. Тому таємниця лідера не в ньому самому, не в його специфічних якостях, а в якостях його послідовників. Послідовники можуть перетворити лідера в маріонетку, що діє за їхніми вказівками. Таким чином, *лідер – це тільки інструмент соціальної групи або організації*.

4. Психологічна теорія. У її основі лежить концепція психоаналізу, створена *З.Фрейдом*. Політичне лідерство він трактував як *сферу прояву подавленого лібідо – несвідомого сексуального потяга*. Незадоволеність сексуальних потреб формує психологічну напругу в індивіда. Нервова напруга компенсується потягом до влади, володінням значних владних повноважень, які дозволяють індивідові позбутися різних комплексів, зв'язаних, наприклад, з фізичними недоліками, непривабливою зовнішністю й т.п. У політичній діяльності придушення лібідо проявляється в прагненні до безмежної влади, у бажанні зазнавати насолоду від приниження інших людей, у спразі руйнування. [Приклад: кар'єра Наполеона - це спроба компенсувати його фізичний недолік - низький зріст].

Певні психологічні потреби відбиває й підпорядкування лідерові. Суб'єктивне прийняття лідерства закладається ще в дитинстві, коли дитина має потребу в заступництві й авторитеті батьків. І в цьому сенсі авторитет лідера подібний до авторитету батька сімейства.

У кожній із цих теорій є раціональне зерно, але жодна з них не здатна повністю пояснити феномен лідерства. Тому в сучасній політології виникла нова теорія, що прагне врахувати вплив всіх факторів.

5. Інтегративна теорія. Відповідно до цієї теорії, розглядаючи феномен лідерства варто брати до уваги:

1) характер самого лідера;

- 2) властивості його конститuentів (прихильників);
- 3) взаємозв'язок між лідером і його конститuentами;
- 4) контекст або конкретну ситуацію, у якій лідерство здійснюється.

Для розуміння місця й ролі лідерів у політичному процесі велике значення має типологія лідерів. У політичній науці лідерство класифікується за різними підставами (критеріями).

1. Класичною вважається типологія, запропонована М. Вебером. У її основі лежить класифікація лідерів за джерелами авторитету. М.Вебер розрізняв:

1) *Традиційне лідерство*, засноване на вірі у святість традицій (наприклад: успадкування трону).

2) *Раціонально-легальне або бюрократичне*, котре базується на вірі в законність існуючого порядку. У ньому лідер - чиновник - виступає не як індивідуальність, від якої виходить влада, а як агент певної державної функції, необхідної для підтримки цілісності соціальної системи.

3) *Харизматичне лідерство*, засноване на вірі в божий вибір, або виняткові якості конкретної особистості. Харизма дозволяє лідерові захоплювати собою маси без допомоги інструментів влади. Лідерство в цьому випадку не опирається на закон або традицію. [Сталін, Мао Цзедун, Ш. де Голль, С. Хусейн].

2. Типологія Р. Такера (амер.). Залежно від ставлення до існуючих громадських порядків лідери діляться на:

1) *консерваторів*, які виступають за збереження існуючих порядків, допускаючи лише мінімальні зміни (У. Черчилль в Англії).

2) *реформаторів*, які орієнтуються на суттєву зміну лише деяких громадських порядків, при цьому зберігаючи основи суспільного ладу [Ден Сяопін у Китаю].

3) *революціонерів*, настроєних на радикальні й всеохоплюючі зміни в суспільстві, аж до зміни суспільного ладу [Ф.Кастро на Кубі].

3. Типологія М. Дж. Херманн (американський політичний психолог).

За змістом діяльності вона виділяє наступні типи у вигляді *образів-моделей*.

1) *Лідер – «прапорносець»* - великий стратег. Людина із сильною волею й власним баченням дійсності. Він сам формує політичну програму й реалізує свої ідеали й цілі. Його прихильники не мають практично на нього ніякого впливу (В.І.Ленін).

2) *Лідер -«служитель»*. Він досягає визнання через вираження інтересів своїх прихильників. У своїй діяльності лідер-служитель керується тим, що від нього очікують і в чому мають потребу його прихильники (Г.Коль у Німеччині, Л.Брежнєв, що виражав інтереси радянської бюрократії).

3) *Лідер – «торговець»*. Він як би продає виборцям свої ідеї, програми, плани в обмін на їхню підтримку. Істотна риса такого лідера полягає у здатності переконувати (Р.Рейган у США).

4) *Лідер – «пожежний»*. Його відрізняє швидка реакція на насущні вимоги моменту. Він здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію.

4. Типологія Г. Лассауелла. У її основі – *схильність лідерів до певної моделі поводження*. М.Лассауел виділяє наступні її типи:

1) *Лідери-агітатори*, які воліють впливати на ведених силою слова, ораторським мистецтвом, особистим прикладом.

2) *Лідери-організатори*, які віддають перевагу роботі з кадрами. Їх більшою мірою приваблює можливість використати сили організації для встановлення й поширення свого впливу.

3) *Лідери-теоретики*, які впливають на своїх ведених силою інтелекту.

5. Залежно від стилю керування розрізняють наступні типи:

1) авторитарний;

2) демократичний.

Авторитарне лідерство припускає одноособовий вплив, заснований на погрозі санкціями, застосуванні сили.

Демократичне лідерство виражається в урахуванні керівником інтересів і думок всіх членів групи або організації, у їхньому залученні до керування.

Як показує досвід, політичні лідери виконують численні **функції** в суспільстві. Відзначимо найбільш значущі з них.

1. Аналітична функція – глибокий і всебічний аналіз сформованої ситуації, вивчення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів політичного життя, розробка програми дій, обґрунтування стратегічних пріоритетів і тактичних способів їхнього досягнення.

2. Директивна функція, тобто функція ухвалення рішення, що включає в себе накази, що і як конкретно варто почати в той або інший момент, щоб вирішити ту або іншу суспільну проблему.

3. Організаторська функція – мобілізація мас на реалізацію політичних програм і цілей, згуртування прихильників, об'єднання зусиль різних верств населення, формування команди помічників, планування політичних дій, регулювання й контроль за ходом перетворень.

4. Інтегративна функція – об'єднання й узгодження різних соціальних інтересів на основі загальних цілей, цінностей і ідеалів, консолідація різного роду суспільних і політичних сил.

5. Новаторська функція – внесення нових, конструктивних ідей, ініціювання відновлення.

6. Комунікативна функція – забезпечення стійкого зв'язку між владою й різними соціальними групами.

7. Функція гаранта справедливості, законності й порядку. Більшою мірою характеризує загальнонаціонального політичного лідера.

8. Функція легітимізації устрою. Ця функція більшою мірою властива політичним лідерам у *тоталітарному суспільстві*. Коли політичний режим не може знайти свого виправдання ані в історичних традиціях, ані в демократичних процедурах, то він змушений шукати його в особливих

якостях лідерів, які наділяються надприродними здібностями й навіть тією чи іншою мірою обожнюються. У результаті встановлюється *культ особистості*, на основі якого вживають зусилля, щоб отримати довіру громадян до встановленого режиму.

3. Поняття політичної еліти, її структура й основні ознаки.

Історичний досвід, політична практика всіх країн, у тому числі й найбільш розвинених демократичних країн, показує, що процес розподілу й реалізації влади не припускає рівної участі в ній всіх громадян. Завжди й скрізь владу здійснює досить вузьке коло людей - *меншість*, або, як говорять політологи, **еліта**.

Термін «еліта» походить від французького слова **élite** – що означає «кращий, відібраний, вибраний»

Теорія еліт (елітизм) у політології сформувалася порівняно недавно. У її джерел стояли відомі італійські соціологи Вільфредо Парето (1848-1923), Гаetano Моска (1856-1936), а також німецький політолог Роберт Міхельс (1876-1936). Проблема еліти не залишала байдужими О.Конта, М.Вебера, інших визнаних авторитетів політичної науки. Інтерес до цього питання не знижується й у сучасній політології. Література про еліту нараховує десятки серйозних досліджень і безліч журнальних статей.

Що ж конкретно являє собою політична еліта?

У сучасній політології існує думка, що поняття «політична еліта» варто вживати в широкому й вузькому значенні цього слова. Поняття «політична еліта» у широкому значенні є тотожним поняттю «правляча еліта».

Правляча еліта – це організована меншість суспільства, внутрішньо диференційована, але високо згуртована соціальна група, що володіє якостями лідерства й підготовлена до виконання управлінських функцій, що займає керівні позиції в суспільних інститутах і безпосередньо або опосередковано впливає на прийняття владних рішень у суспільстві.

Хоча в очах усього суспільства еліта виглядає як єдина група, її структура досить складна, і взаємини між її елементами далекі від гармонічних.

Правляча еліта містить у собі різні більш дрібні спеціалізовані соціальні *групи - еліти: політичну, адміністративну (бюрократичну), економічну, військово-поліцейську, духовну (культурно-ідеологічну)*.

Першу скрипку в «оркестрі влади» грає політична еліта.

Політична еліта у вузькому значенні слова – це частина правлячої еліти, що відрізняється від інших її частин особистою участю в здійсненні влади.

Політична еліта – це спеціалізована соціальна група, що концентрує у своїх руках державну владу й займає командні пости в керуванні суспільством.

У політичну еліту суспільства входять професійні політики високого рангу, наділені владними функціями й повноваженнями. Персональний склад політичної еліти з роками міняється. Однак посадова структура практично

незмінна. Це глави держав, керівники виконавчих, законодавчих і судових органів влади, вищий дипломатичний корпус і т.д. За різними оцінками в різних країнах чисельність політичної еліти не перевищує 2 - 4 тис. чоловік. Це досить вузький, нечисленний шар суспільства.

Політична еліта також внутрішньо неоднорідна. На *основі обсягу владних функцій* розрізняють наступні рівні політичної еліти:

- вища;
- середня;
- нижча.

Вища політична еліта включає провідних політичних керівників, їхнє найближче оточення й тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій і судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністр, його заступники й провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій). Це чисельно обмежене коло осіб (100-200 чол.), що приймають найбільш значущі для суспільства політичні рішення.

Середня політична еліта формується з величезної кількості виборних посадових осіб: губернаторів, депутатів парламенту, лідерів політичних партій і суспільних рухів.

Нижчий шар утворюють політичні діячі місцевого масштабу (керівники й депутати місцевих органів влади, діячі партій на регіональному рівні).

Адміністративна еліта (бюрократична) - це частина правлячої еліти, що монополізує у своїх руках *техніко-організаційні засоби влади*. До неї входить *вищий шар державних службовців* (чиновників), що займають високі позиції в міністерствах, департаментах і інших органах державного управління. Адміністративна еліта примикає до політичної еліти, але виділяється в самостійну групу зі своїми інтересами й можливостями.

Економічна еліта – ця частина правлячої еліти, що здійснює свою участь у владних структурах *на основі ресурсу власності*. В економічну еліту входять особи, які зосередили у своїх руках матеріальні й фінансові ресурси: власники великих корпорацій, банків і їхніх менеджерів.

У військово-поліцейську еліту входять вищі військові керівники країни, генералітет, керівники міністерства внутрішніх справ, державної безпеки, спецслужб і т.д. У ряді країн частина цієї еліти входить у вищий шар політичної еліти.

Духовна (культурно-ідеологічна) еліта – «носії духовної влади» - це керівники й провідні діячі засобів масової інформації й навчально-просвітніх установ, інтелектуали, письменники, священнослужителі, діячі мистецтва й т.д.

Всі ці елітні угруповання тісно взаємодіють один з одним, становлячи внутрішньо однорідну, привілейовану, політично пануючу групу, що претендує на представництво інтересів усього суспільства.

Специфіка еліти вдало представлена вченим Дж. Мізелем формулою «трьох С»:

- групова свідомість (**group consciousness**);
- згуртованість (**coherence**);

- загальні прагнення (**conspiracy**).

4. Функції, типи й механізм формування політичної еліти

Соціальне призначення політичної еліти виражається, насамперед, у **функціях**, які вона виконує в суспільстві.

1) **Стратегічна.** Її суть складається в розробці стратегії й тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій.

2) **Комунікативна.** Припускає відбиття й вираження в політичній практиці й ідеології суспільної думки, інтересів і потреб різних соціальних груп і верств населення. Ця функція містить у собі вміння бачити особливості настрою різних соціальних спільнот, швидко й точно реагувати на зміни в суспільній думці за різними актуальними питаннями.

3) **Інтегративна.** Сутність цієї функції полягає у зміцненні стабільності суспільства, стійкості його політичної системи, у недопущенні гострих конфліктів і деформації політичних структур.

4) **Організаторська.** Припускає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя шляхом організації й мобілізації мас.

У сучасній політології існує безліч **класифікацій** політичної еліти. Визначимо деякі з них.

1. Залежно від *джерел впливу* еліти підрозділяються на:

- спадкоємні (наприклад, аристократія);
- ціннісні (особи, що займають високопрестижні й впливові суспільні й державні позиції);
- владні (безпосередні власники влади);
- функціональні (професіонали-керівники).

2. *Стосовно влади* розрізняють:

- правлячу еліту (безпосередньо володіє державною владою);
- опозиційну еліту (контреліту).

3. За способом рекрутування виділяють:

- відкриту еліту (що рекрутується із суспільства)
- закриту еліту (що відтворюється із власного середовища, наприклад, дворянство).

4. Залежно від *масштабів діяльності* еліти діляться на:

- загальнонаціональну;
- регіональні.

5. *За типом правління* виділяються еліти:

- деспотична
- тоталітарна
- демократична
- ліберальна.

У сучасній політології також виділяють **дві основних системи відбору політичних еліт:**

- *антрепренерську;*
- *систему гільдій.*

Антрепренерська система (від фр. entrepreneur – підприємець) відбору еліт характеризується *відкритістю*, широкими можливостями для представників будь-яких соціальних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі при невеликій кількості формальних вимог широким колом електората (тобто тих, хто вибирає), яким можуть виступати всі виборці країни. *Першорядне значення* у відборі грають *особистісні якості кандидата*, особливо його активність, уміння знайти підтримку широкої аудиторії, захопити її цікавими ідеями, пропозиціями й програмами. Головним засобом відбору в еліту при цій системі є *вибори*.

Система гільдій (від ньому. Gilde – корпорація, об'єднання) характеризується *закритістю*, відбором претендентів на більше високі посади головним чином з нижніх шарів самої еліти, поступовим і повільним просуванням по службі. Відбір здійснюється на основі численних формальних вимог невеликим і *відносно закритим колом електорату*, у який входять, як правило, лише члени вищого керівного органа або навіть один вищий керівник. Крім формальних вимог, таких як освіта, вік, стаж роботи й т.д., особлива увага при призначенні на посаду звертається на *партійність і особисту відданість вищому керівництву*. Головним способом відбору в еліту при системі гільдій є *призначення*.

Тема 9. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА

План:

1. Поняття, структура й функції політичної культури.
2. Типологія політичної культури.
3. Політична соціалізація: поняття, функції, типи й етапи.

1. Поняття, структура й функції політичної культури

У необхідності побудови спеціальної теорії політичної культури політологів переконали численні невдачі прямого застосування західних моделей політичного реформування до практики держав, що розвиваються. Модернізація архаїчних політичних структур латиноамериканських, африканських або азійських країн у плані їх «вестернізації» запекло буксувала, породжуючи слабкі й корумповані режими, що живуть під постійною погрозою військових переворотів і воцаріння диктатур. Але чому ж однакові за формою політичні інститути так по-різному функціонують у різних країнах? Відповідь напрошується сама собою: вся справа в *специфіці культури* конкретного суспільства, що обумовлює глибинну мотивацію поведінки людей. Культура не просто тло, а дійсний фундамент, або ґрунт, у якому повинні бути обов'язково вкорінені насаджувані політичні інститути. Якщо ж вона їх не приймає через розбіжність базових життєвих цінностей, то ніякою силою або навіюванням перебороти цю несумісність неможливо. Отже, намагаючись глибше зрозуміти політичне життя, ми стикаємося з поняттям «культура».

Серед нескінченної безлічі визначень поняття «культура» є одне досить лаконічне: «Усе, що не натура, те – культура». Політика явно не відноситься до «натури» (тобто природи), отже, її можна вважати цілком культурним феноменом. Із чого, у свою чергу, випливає, що «політичного безкультур'я» не може бути просто по визначенню. І хоча докори в цьому сенсі ми чуємо постійно, ясно, що мова йде тільки про недостатній рівень розвитку політичної культури, її невідповідності духу часу. А, може, справа й зовсім не в цьому. Може, мова йде не про відсталість, а самотність політичної культури? Спробуємо пролити світло на цю складну проблему.

Термін «політична культура» був уведений у науковий обіг в ХУІІІ столітті німецьким філософом - просвітителем Йоганом Готфридом Гердером (1744-1803). З тих пор він у різних інтерпретаціях використовується багатьма політичними мислителями.

Концептуальна розробка цього поняття була розпочата в американській політології в 50-60-х роках ХХ століття. Відзначимо особливий внесок у розвиток цієї галузі політології американських учених Габріеля Алмонда й Сіднея Верби.

Багаторічні дослідження привели політологів до висновку: як соціальний феномен політична культура має подвійну сутність, тому що вона являє собою, з одного боку, підсистему політичної системи суспільства, а з іншого боку - підсистему його загальної культурної системи. Таким чином, політична культура трактується як загальне поле функціонування двох систем суспільства: політичної й культурної. Через нього суспільна культура впливає на характер політичних відносин, а ті, у свою чергу, впливають на культуру суспільства.

Як частина культурної системи суспільства політична культура містить у собі тільки *ті культурні елементи, які задіяні в політичному процесі*. Вона *детермінує політичну поведінку суспільства, форми участі громадян у політичному житті, функціонування й розвиток політичних інститутів*.

Політична культура – це частина духовної культури народу, що включає елементи, пов'язані із суспільно-політичними процесами. Вона активно взаємодіє з іншими видами суспільної культури: економічної, правової, релігійної й т.д.

Більшість дослідників дотримуються трирівневої структури політичної культури. Це:

- культура *політичної свідомості* (куди входять політичні знання, уявлення, переконання, ідеології, установки, цінності й т.д.);

- культура *політичної поведінки* (куди входять звичаї, традиції, норми, форми політичної участі, стандарти професійної політичної діяльності);

- культура *функціонування політичних інститутів* (що має на увазі ефективність і стабільність виборчої, партійної, державної систем, способи розв'язання політичних конфліктів, практику прийняття важливих політичних рішень і т.д.)

Беручи до уваги структуру політичної культури, можна дати наступне визначення:

Політична культура – це історично сформована система політичних знань і переконань, норм і цінностей, що втілюються в політичній поведінці людей і практиці функціонування політичних інститутів.

Структура політичної культури дає лише перше, приблизне уявлення про цей складний феномен.

Сутність політичної культури виражається в наступних показниках:

- ступінь знання й використання громадянами цивільних прав;
- ступінь розуміння й здійснення масами політики держави;
- ступінь включення громадян у політичне життя суспільства;
- ступінь розвиненості політичних інститутів і участі в них широких мас;

- наявність демократичних основ реалізації політики держави;
- форми й методи функціонування політичних інститутів;
- накопичений соціально-політичний досвід, існуючі політичні традиції й звичаї;

- стиль і методи спілкування суб'єктів політики в політичному процесі;
- обґрунтованість підготовки й діловий підхід у здійсненні політичних рішень;

- ступінь компетентності й усвідомлення здійснюваних учинків;

- уміння поєднати загальнодержавні й регіональні інтереси та ін.

Головне призначення політичної культури – забезпечення відтворення політичного життя на основі наступності, передачі політичних норм і цінностей від одного покоління до іншого.

На виконання цього основного завдання політична культура спрямований ряд найважливіших **функцій**, серед яких виділяють наступні:

1) **Інтеграція** – політична культура об'єднує суспільство, робить його єдиним цілим, забезпечує домірність громадянського суспільства й держави; здійснюється все це головним чином на основі ціннісного консенсусу, тобто

визнання більшою частиною суспільства консолідованого набору політичних цінностей, а також через стандартизацію норм політичної поведінки;

2) **соціалізація** – процес засвоєння індивідом норм і цінностей політичної культури, у результаті чого людина адаптується до політичного життя, одержує можливість реалізувати свої інтереси й цілі усередині політичної системи, діючи по прийнятим у ній правилам і зразкам;

3) **ідентифікація** – мається на увазі набуття індивідом відчуття приналежності до будь-якої політичної спільності, почуття єднання з іншими на основі спільності положення, інтересів і цілей;

4) **комунікація** – тобто політична культура виступає засобом ідейно-політичного й правового зв'язку громадян з політичними інститутами й між собою; ця функція забезпечує взаємодію всіх учасників політичного процесу на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів мислення й поведінки.

5) **політична орієнтація** – політична культура постачає людині певні орієнтири, пояснює сенс існування політичних інститутів, дій політичних лідерів, можливих наслідків політичної участі або неучасті самого індивіда.

Політична культура є *результатом життєдіяльності* якої-небудь *соціальної спільності*, у сучасних умовах – в основному національної. Однак будь-яка нація, у свою чергу, диференціюється на безліч різноманітних соціальних груп – класових, регіональних, вікових і т.д. Це робить правомірним виділення в загальнонаціональній політичній культурі групових субкультур (або політичних субкультур), таких як:

- соціально-класові (буржуазна, пролетарська, селянська);
- етнічні (у багатонаціональних державах);
- регіональні (міські, сільські, регіони промислово розвинені і не дуже);
- релігійні (християнські, мусульманські);
- вікові (молодіжні, осіб середнього й старшого покоління);
- елітарні й т.д.

Наявність у загальній політичній культурі безлічі субкультур, з одного боку, свідчить про її розвиненість, зрілість, а з іншого боку - є додатковим джерелом конфліктів, що вимагають значних зусиль із їхнього вирішення.

Розходження між політичними субкультурами, так само як і між загальнонаціональними політичними культурами мають безліч підстав. Але все-таки головними з них вважаються розбіжності в базовому елементі всякої культури – системі цінностей. Інакше кажучи, цінності були й залишаються головним елементом політичної культури, що здатний і поєднувати, і роз'єднувати суб'єктів політичного життя.

2. Типологія політичної культури

1. Типологія Г.Алмонда й С.Верба (найбільш популярна).

В 1963 р. у книзі «Громадянська культура» на основі аналізу 5 політичних систем (Англії, Італії, ФРН, США й Мексики) Г. Алмонд і С. Верба запропонували триелементну класифікацію типів політичної культури.

Кожний з виділюваних типів відповідає певній стадії модернізації суспільства.

1) Патріархальна (традиційна) політична культура.

Вона характерна для політично нерозвиненого середовища. У неї соціальні ролі (політичні, економічні, релігійні) ще не спеціалізувалися, не розподілилися між різними суб'єктами. Люди в таких суспільствах, по суті, *не мають чітких політичних орієнтацій, відокремлених від інших соціальних орієнтацій*. Тому уявлення про політичне життя досить неясні й невизначені, а ставлення до нього індиферентно. Від політики нічого не очікують, і *інтерес до неї відсутній*.

2) Політична культура підданих.

Формується в умовах *феодального суспільства*, у політичній структурі якого існує явно виражена ієрархічність, супідрядність верхніх і нижніх «поверхів» політичної влади. Однак і сьогодні цей тип зовсім не рідкий: він виникає, як правило, на основі *авторитарних політичних режимів*. Для такої культури характерне *пасивне ставлення до політичної системи з боку громадян*, відсутність їхніх спроб на що-небудь реально вплинути або змінити в політиці. Піддані знають про існування спеціалізованих політичних інститутів, можуть їх оцінювати й орієнтуватися в змісті політики в цілому, але всерйоз цікавляться лише практичними результатами правління політичних вождів. Підкоряючись влади, індивід вважає, що *влада зобов'язана вирішувати всі його насущні проблеми*. Він чекає від неї соціальних гарантій, допомоги і т.д.

3) Активістська (партисипативна) політична культура, або культура участі.

Вона відповідає вже *модернізованому суспільству* з розвинутою і диференційованою політичною системою. Даний тип культури відрізняється високою *зацікавленістю* громадян у *політиці*, їхнім прагненням брати активну участь у ній, впливаючи на характер рішень політичної влади.

Автори наведеної типології попереджали, що виділені ними «чисті» типи політичної культури в реальності практично не зустрічаються. У дійсності завжди існує поєднання *рис різних типів*. При цьому відбувається як би нашарування більш пізніх культурних елементів на ранні. Останні не витісняються повністю, але зберігаються, нехай і в приглушеному вигляді.

2. Американський політолог **В. Розенбаум** запропонував диференціювати типи політичних культур за іншим *критерієм – ступенем згоди населення щодо базових цінностей і форм політичного устрою*. Він виділив такі **типи** культури:

- **фрагментований;**
- **інтегрований.**

Фрагментований тип культури означає *відсутність консенсусу громадян у прийнятті головних політичних цінностей, оцінці політичних інститутів або необхідності їхнього реформування й т.д.* Фрагментують суспільство різні соціальні чинники: мовні, етнічні, релігійні, економічні. І всі ці розходження відбиваються на характері політичного життя - воно стає

вибуховим, нестабільним, багатим безкомпромісними зіткненнями. [Цей тип переважає в африканських і латиноамериканських країнах, а також існує в Канаді, Північній Ірландії, Бельгії].

Інтегрований тип культури відрізняється, навпроти, високим ступенем однакості громадян у питанні про базові цінності, в уявленнях про ефективність функціонування політичних інститутів, у визнанні прийнятності різних форм політичної участі. У цьому випадку політичне життя стабільне, процедури врегулювання виникаючих політичних конфліктів налагоджені. У відносинах панує толерантність, політкоректність, дояльність до існуючої політичної системи [Приклад: Англія, США, Скандинавські країни].

3. Розрізняють у сучасній політології також:

- *ринкову й*

- *етатистську* політичну культуру.

Ринкова політична культура фіксує проникнення ринкових конкурентних механізмів у політику. У рамках цієї культури політика розуміється людьми як різновид бізнесу, як акт вільного обміну діяльністю громадян [тобто професійні політичні вміння й навички - це специфічний товар, які служать предметом купівлі-продажу на своєрідному політичному ринку].

Етатистська політична культура підкреслює домінуючу роль державних інститутів в організації політичного життя й визначенні умов політичної участі в ньому індивіда.

4. За національно-територіальною ознакою розрізняють:

- *європейський (західний);*

- *азіатський (східний)* типи політичних культур.

5. Залежно від типів політичних систем можна виділити наступні політичні культури:

- *тоталітарну;*

- *авторитарну;*

- *демократичну.*

3. Політична соціалізація особистості: поняття, функції, типи й етапи

Відтворення й розвиток політичної культури здійснюється через політичну соціалізацію.

Політична соціалізація – це процес освоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто політичної культури.

Можна сказати й по-іншому: політична соціалізація особистості - це процес, у ході якого в особистості в кілька етапів формується певна картина політичного світу, досвід політичної діяльності й політичного спілкування.

За своїм змістом політична соціалізація – це двосторонній процес. З одного боку, цей процес полягає в передачі суспільством накопиченого поколіннями соціально-політичного досвіду, символів, цінностей, норм і

зразків поведінки, а з іншого боку - у їхньому освоєнні індивідом, інтеріоризації.

Знову ж, з одного боку, особистість випробовує на собі вплив різного роду політичних суб'єктів, а з іншого боку, у міру соціалізації сама намагається впливати на політичне життя суспільства.

Відзначимо **2 основні функції** політичної соціалізації:

- 1) придбання індивідом уміння орієнтуватися в політичному просторі;
- 2) придбання їм навичок виконувати певні ролі в політичній системі.

Розходження в механізмі передачі культурних традицій і норм у тих або інших політичних системах дозволяють виділити **4 основних типи** політичної соціалізації.

1) Гармонійний тип характерний для *англо-американської культури*. Наявність *культурно-однорідного середовища*, зрілих демократичних традицій забезпечує діалог індивіда й влади. І влада, і індивід прихильні до загальноприйнятих ідеалів, норм і цінностей, що дозволяє новим поколінням безболісно входити в політичне життя.

2) Плюралістичний тип переважає в країнах *Західної Європи*. Вхідження в політику кожного нового покоління відбувається тут в *умовах різноманітних субкультур*. Тому спочатку політична соціалізація індивіда здійснюється в рамках цінностей і ідеалів конкретної етнічно-культурної групи. Однак культурне, релігійне, етнічне різноманіття не заважає представникам різних груп знаходити загальну мову, досягати консенсусу у відношенні головних політичних цінностей, що впливають із установок ліберальної цивілізації (свобода, приватна власність, індивідуалізм, права людини й т.д.). Незважаючи на розколотість культури, *влада й індивід приходять до злагоди*, тому що не тільки влада, але й індивіди обмежені зобов'язанням підкорятися загальноприйнятим правилам. Автономія особистості припускає здатність індивіда до самоорганізації, до постійного й всебічного коректування поведінки.

3) Конфліктний тип властивий *суспільствам «третього світу»*. Убогість більшості населення, різноманіття кланових, племінних, родових цінностей утрудняють досягнення злагоди між владою й носіями різних цінностей. Політична соціалізація відбувається тут на тлі *жорстокої боротьби між носіями різних субкультур*, звідси високий ступінь політичного насильства.

4) Гегемоністський тип припускає включення в політику нових поколінь *винятково на основі цінностей якого-небудь класу, релігії, політичній ідеології*. Цей тип політичної соціалізації *характерний для закритих політичних систем, що не визнає цінності інших систем*. Саме цей тип політичної соціалізації донедавна існував в Україні.

У процесі політичної соціалізації особистості виділяють **4 основні стадії (або етапи)**:

- 1) ранню (від народження до початку шкільного навчання);
- 2) навчання (з початку шкільного навчання до завершення освіти);
- 3) соціальної зрілості (від початку до завершення трудової діяльності);

4) завершення життєвого циклу (від припинення постійної трудової діяльності в рамках офіційної організації до смерті).

На всіх етапах політичної соціалізації важливу роль грають **агенти й інститути соціалізації**.

До найбільш важливих агентів політичної соціалізації відносяться батьки, родичі, друзі, учителі, лікарі, важливі для людини особи, журналісти, впливові політики й т.д.

Серед інститутів політичної соціалізації відзначимо родину, дитячий садок, школу, технікум, ВНЗ, трудовий колектив, політичні партії, державу, армію, громадські організації, ЗМІ й т.д.

Лекція № 10. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ

План:

1. Виникнення й розвиток теорії політичної модернізації.
2. Зміст, основні характеристики й типи політичної модернізації.
3. Процес політичної модернізації в Україні.

1. Виникнення й розвиток теорії політичної модернізації

Мир політики динамічний і різноманітний. Це очевидно. Очевидним є й те, що існуючі у світі політичні порядки помітно розрізняються політичними цінностями, ідеалами, формами правління, ступенем участі мас у політичному житті, характером взаємин між різними політичними інститутами. Очевидно також і те, що сучасні політичні системи за цими й іншими показниками відрізняються від тих, які існували в інші епохи. Не менш очевидним є й факт істотних розходжень політичних систем на осі Схід-Захід. Все це різноманіття миру політики політична теорія намагається звести до **традиційних і сучасних політичних систем**.

У традиційному суспільстві політичне життя чітко регламентоване традиціями й звичаями, що диктують зразки політичної поведінки. Функції політичних інститутів не диференційовані. Такі системи повільно реагують на зміни як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. [Характерно для країн, що розвиваються; частково, для пострадянських держав].

Сучасні політичні системи, навпаки, внаслідок «поділу праці» (спеціалізації) між різними політичними інститутами, як по горизонталі, так і по вертикалі, здатні швидко й адекватно реагувати на вимоги нових соціальних груп, вони успішно адаптуються до мінливих умов свого функціонування. [Характерно для промислово розвинених країн].

Однак як здійснюється трансформація традиційних політичних систем у сучасні, чому одні з них успішно модернізуються, у той час як доля інших - руйнування й загибель? - питання не з легких.

Наприкінці 50-х років ХХ в. на тлі масштабних змін у країнах «третього світу» у результаті катастрофи колоніальної системи в рамках порівняльної політології сформувався новий напрямок аналізу політики – **теорія політичної модернізації**. Вона була викликана до життя необхідністю

описати в наукових термінах процес трансформації політичних систем африканських, латиноамериканських країн у сучасні демократичні, виявити внутрішній механізм зміни.

За час свого існування теорія політичної модернізації перетерпіла істотну еволюцію.

Оскільки перші теорії подібного роду виникли в 50-60-і рр. ХХ в., коли пріоритет західних країн (насамперед США) в області керування, стандартів споживання й багатьох інших аспектів був безперечний, то за прообраз «сучасної» держави спочатку визнавалося «вільне» американське суспільство. Іншими словами, модернізація розумілася як вестернізація, тобто копіювання західних підвалин у всіх сферах життя (а в політичній сфері припускала відтворення парламентських і партійних інститутів, поділ влади, виборність законодавчих і виконавчих органів влади й т.д.)

Головним засобом здійснення перетворень вважалася економічна допомога західних держав. Передбачалося, що досягнення певного рівня доходу на душу населення викличе такі ж, як на Заході, зміни в соціальній і політичній системах суспільства. Інакше кажучи, *основним фактором, що модернізує, визнавався капітал, здатний, нібито, транслювати соціальні технології, цінності, демократичні інститути й тим самим перемогти низькі стандарти споживання, порушення прав людини, деградацію культури й т.д.*

Однак погляд на модернізацію як на лінійний рух і послідовне освоєння афро-азіатськими, латиноамериканськими й низкою інших країн цінностей і стандартів західної організації влади, відносин держави й громадянина не витримав випробування життям. У реальності демократизація, інституціоналізація ліберальних цінностей, установа парламентських систем і інших стандартів західної організації влади оберталися не підвищенням ефективності державного управління, а корупцією чиновництва, сваволею бюрократії, зайнятою власним збагаченням, катастрофічним розшаруванням населення і його політичною аморфністю, наростанням конфліктності й напруженості в суспільстві. Багато вчених пояснювали це невідповідністю цих країн до демократичного шляху розвитку. Але однобічність, штучність даних теоретичних схем модернізації була, проте, очевидною.

Провал даної схеми стимулював продовження наукової дискусії щодо проблеми модернізації. У результаті західні вчені прийшли до необхідності враховувати поряд з економічними факторами розвитку (такими як людські й природні ресурси, нагромадження капіталу, розвинені технології), неекономічні – тобто геополітичні, соціальні, культурні, психологічні й т.д. Таким чином, концепції модернізації набувають чітко вираженого культурного характеру. Це проявляється в подоланні європоцентризму й визнанні самоцінності ісламської й індуїстсько-буддійської цивілізацій, а також різних національних культур і субкультур. Учені майже одностайно прийшли до висновку про неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони миру. Вони визнали, що політична модернізація може проводитися й поза західною демократичною моделлю.

При цьому сам факт існування традиційних інститутів і цінностей політологів вже не розглядали як перешкоду до «модерну». *При збереженні пріоритету універсальних критеріїв і цілей майбутнього розвитку головний упор став робитися на національну форму їхньої реалізації.*

Відзначимо, що сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у рамках певного суспільства як свідому установку держави на якісні перетворення не шляхом копіювання досвіду передових держав, а шляхом з'єднання найбільш універсальних політичних структур, інститутів і цінностей із традиційною специфікою даних суспільств.

Як бачимо, сучасна теорія політичної модернізації наголошує на поєднанні універсальних норм і вимог модернізації (тобто норм «світової політичної культури»- Л. Пай) з елементами національної політичної культури. При цьому визнається пріоритет універсальних цілей, що веде до формування так званої «сучасної» держави.

Спробуємо розібратися, що відноситься до універсальних норм і вимог модернізації.

У сфері економіки - це:

- товарно-грошові регулятори виробництва;
- збільшення витрат на освіту;
- зростання ролі науки в раціоналізації економічних відносин;
- впровадження природозберігаючих технологій і т.д.

У соціальній сфері - це формування відкритої соціальної структури з необмеженою мобільністю населення.

В області політики – це:

- плюралістична організація влади;
- дотримання прав людини;
- зростання політичних комунікацій;
- консенсусна технологія реалізації управлінських рішень і т.д.

Визнання пріоритету універсальних норм і вимог модернізації, проте, не є підставою для умоглядного нав'язування якоїсь «обов'язкової» програми для всіх держав, що розвиваються. Універсальні критерії «модерну» - це той комплекс цілей, орієнтуючись на втілення яких країни можуть створити політичні, економічні та інші структури, що дозволяють їм гнучко реагувати на виклики часу. Однак засоби, темпи, характер здійснення даних перетворень цілком і повністю залежать від внутрішніх факторів, національних і історичних здібностей тієї або іншої держави.

Таким чином, у світлі сучасних теорій можна дати наступне визначення «політичної модернізації»:

Політична модернізація являє собою процес ускладнення політичної системи, зміни функцій її інститутів при переході від традиційного суспільства до сучасного, у результаті чого прості форми організації політичного життя поступаються місцем більш складним структурам.

2. Зміст, основні характеристики й типи політичної модернізації.

Як ми вже відзначали, політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну й іншу сфери громадського життя. Вона розвивається **двома основними шляхами**:

- *спонтанно* (стихійно), тобто через поступове нагромадження передумов у певних сферах громадського життя, удале з'єднання яких дає якісно новий імпульс;

- *свідомо* (цілеспрямовано), тобто завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт.

Процес модернізації можна розділити на **4 стадії** (за С. Блеком):

- 1) усвідомлення мети;
- 2) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- 3) період трансформації;
- 4) інтеграція суспільства на новій основі.

Функціонування різних моделей політичної модернізації в різних історичних умовах дає можливість визначити її **загальні характеристики**.

1. Раціоналізація й забезпечення ефективності влади як одне з основних умов довіри до неї й підтримки з боку громадян.

Від підтримки влади громадянами багато в чому залежить її результативність, ступінь реалізації нею тих функцій і завдань, які поклала на неї більшість населення.

2. Диференціація політичної структури (інституціоналізація), що передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних і інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення традиційних інститутів і створення нових.

3. Структурно-змістовна зміна політичної системи. Мається на увазі розробка нової політичної стратегії (довгострокові програми) і тактики (тобто інструмент перетворень у конкретно-історичних умовах).

4. Процес кристалізації модернізаторських ідеологій, які можуть виконувати як стабілізаційні, так і мобілізаційні функції.

5. Формування нової політичної культури *активістського типу*, що забезпечує широку участь громадян у політичному житті.

6. Створення цілісної системи політичної соціалізації. Вона повинна бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особистості з політичною системою, створення як можна більшого числа самостійних, відповідальних *соціально-політичних суб'єктів*.

У цілому, як вважають політологи, *успіх політичної модернізації* залежить від того, наскільки реально існуючі національні інститути й ментально-психологічні орієнтації населення співвідносяться з її метою.

Сучасна політична наука розрізняє **2 основних типи політичної модернізації**:

- 1) *Спонтанна (або органічна) модернізація*;
- 2) *Віддзеркалена (або неорганічна) модернізація*.

Спонтанна (або органічна) модернізація властива розвиненим країнам Західної Європи й Північної Америки (США, Канада), соціально-політичний розвиток яких здійснювався у формі безперервного еволюційного й революційно-реформаторського процесу. Вважається, що, почавшись в епоху Відродження, модернізація в цих країнах триває й донині. Її розвиток не завжди був рівним, воно знав не тільки стабільно-поступальні етапи, але й затяжні відступи від цивілізаційного шляху у вигляді тоталітарних режимів (Німеччина, Італія), а також зльоти у вигляді широкомасштабних суспільних перетворень.

Відповідно, виділяють кілька історичних типів модернізації західної цивілізації:

- доіндустріальний (XVI-XVII вв.);
- ранньоіндустріальний (XVIII - поч. XX вв.);
- пізньоіндустріальний (до кінця 60-х рр. XX в.)
- постіндустріальний (з 70-х рр. XX в.), для якого характерна індивідуалізація виробничого процесу й перетворення його в засіб самореалізації особистості, примат духовних стимулів над матеріальними, всебічна демократизація й гуманізація громадського життя, інформаційна революція.

Віддзеркалена (або неорганічна) модернізація характерна для країн, які в силу різних причин відстали від загальноцивілізаційного розвитку й прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя.

Неорганічна модернізація більшою мірою обумовлена не внутрішніми, а зовнішніми факторами розвитку й характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах.

Цей тип модернізації вже *був здійснений у країнах другого й третього ешелонів капіталістичного розвитку.*

Країни другого ешелону мали певні передумови розвитку капіталізму й індустріального виробництва, але модернізація здійснювалася там переважно під впливом ззовні. Незважаючи на такий, здавався б, «негативний» потенціал, деякі країни другого ешелону капіталізму змогли досягти великого успіху в процесі віддзеркаленої модернізації (Японія, індустріальні країни Азії й т.д.)

У країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталізму практично не існувало, а тому й модернізація прийняла в них перевернутий характер. Це виявилось в таких основних протиріччях, як:

- зіткнення місцевих норм і традицій із цінностями й елементами модернізації;
- здійснення модернізації переважно неоколоніальними методами за принципом «центр - периферія»;
- домінування як суб'єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації;
- невідповідність форсованої вестернізації прагненням традиційних верств населення (у тому числі місцевих політичних і культурних еліт).

Незважаючи на це, деяким країнам третього ешелону завдяки модернізації вдалося досягти за деякими показниками соціального й техніко-економічного розвитку рівня країн другого ешелону капіталізму (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан і ін.).

Характеристика процесу модернізації була б не повною, якщо не згадати про ті проблеми, які зустрічаються на його шляху. Мова йде про так звані *кризи політичного розвитку*. Російський політолог В. П. Пугачов виділяє наступні кризи політичного розвитку:

1) криза ідентичності (наступає тоді, коли розпад ідеалів і цінностей, що лежали в основі політичної культури, що раніше домінувала, змушує людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в суспільстві й своїх зв'язках з державою);

2) криза розподілу матеріальних і духовних благ (що веде до порушення припустимої межі соціальної нерівності й соціальної несправедливості);

3) криза участі (тобто відчуження населення від політичного життя, створення правлячою елітою перешкод для залучення до політичної діяльності тих соціальних груп, які заявляють про свою претензію на владу);

4) криза «проникнення» (відбиває протиріччя, які виникають при прагненні правлячих сил реалізувати свої рішення у всіх сферах громадського життя);

5) криза легітимності (яка означає низький рівень лояльності населення до даної політичної системи, відсутність злагоди в суспільстві щодо засобів і методів діяльності політичної влади).

3. Процес політичної модернізації в Україні

Процес політичної модернізації в Україні історично належить до *віддзеркаленої (або неорганічної) модернізації*, характерної для перехідних суспільств, які прагнуть, за словами В. П. Пугачова, «вписатися» у процес «осучаснення навздогін».

Політична модернізація в Україні має свою специфіку:

- має вторинний характер (тобто неорганічна модернізація);
- відбувається перехід від однієї соціально-політичної системи до іншої;
- здійснюється в умовах будівництва незалежної держави;
- протікає в складних умовах, країна перебуває в стані кризи, що охопила всі сфери життя суспільства.

Як відзначають політологи, процес політичної модернізації в Україні протікає досить суперечливо. У чому виражається ця суперечливість?

Насамперед, це:

- відсутність науково-обґрунтованої концепції політичної модернізації;
- декларативний характер незалежності України, відсутність необхідної економічної й соціальної бази політичної модернізації;

- снобізм, аморальність і відрив пануючої еліти від інтересів народу; її нездатність здійснювати політичну модернізацію послідовно;
- неефективність функціонування державної влади, посилення її кризи;
- незрілість і неавторитетність політичних партій, їхніх лідерів в Україні й нездатність стати суб'єктами політичної модернізації;
- невідповідність задуму політичної модернізації рівню громадянської зрілості й політичної культури суспільства.

Література

1. Гаджиев К.С. Політологія. – М.: Логос, 2001.
2. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. – Київ: Знання, 2004.
3. Ильин М.В. Политика как предмет изучения, состав политологии и методы основных политологических дисциплин. – М., 1994.
4. Назаренко С.И. Політологія. – Харьков, 2006.
5. Матвеев С.А., Буланенко Л.С., Михеев С.А. Політологія. – Харьков: Одиссей, 2004.
6. Мухаев Р.Т. Політологія. – М.: Приор, 1997.
7. Політологія в логических схемах и таблицах / Сост. Варывдин В.А. – М., 1995.
8. Політологія / Под ред. В.Н.Лавриненко. – М.: Юнити-Дана, 2002.
9. Рудич М. Політологія. – К.: Либідь, 2005.
10. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання, 2002.
11. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки) . – К.: Либідь, 2002.